

Beszélt nyelvi temporális deixis a magyarországi németek egy csoportjának nyelvében

Fekete Ágnes dolgozatának tézisei

1. A dolgozat célkitűzése

Jelen dolgozat azt a célt tűzte ki maga elé, hogy időbeli kifejezéseket mutasson be és kategorizáljon konkrét példák alapján valamint további kifejezések esetén (ld. függelék) felvázoljon egy vitaalapot és ezáltal leírja egy magyarországi németek által beszélt szubsztandard változat temporáldeiktikus rendszerét. A vizsgálat során nyelvi (grammatikai), koncepcionális (kognitív) és kulturális (szociolingvisztikai) aspektusok különböztethetők meg:

- nyelvi aspektusok: az igeidők előfordulása valamint az időhatározószók grammatikai osztályozása a beszélt nyelvben, az időhatározószók és az igeidők összefüggései;
- koncepcionális aspektusok: az idő általános emberi kognitív észlelése, a deixis jelensége;
- kulturális, szociolingvisztikai aspektusok: a magyarországi németek által használt és jelen dolgozatban vizsgált szubsztandard változatra gyakorolt hatások: a magyar nyelv, az eredeti német nyelvjárás és a sztandard német hatásai, ezzel összefüggésben a vizsgált beszélők identitásának vizsgálata.

A nyelvi aspektusok olyan grammatikai vizsgálatokat foglalnak magukban, amelyek leíró céllal a vizsgált anyag időhatározószóinak felmérését tűzték ki célul. Az alapvetően igei időformák mellett jelen elemzésben az időhatározószók kapnak különös hangsúlyt, mivel ezek kifejezések a deiktikusan releváns vonatkozási pontokat, valamint az igei időformákat pontosabban specifikálják és ezáltal nagyban jellemzik egy nyelv temporáldeiktikus rendszerét.

Egy korpuszvizsgálat eredményei csak akkor tekinthetők teljes értékűnek, egy ennek megfelelő munka pedig teljes körűnek, ha az nem csak nyelvi aspektusokat vizsgál. Ezért a változatok kérdése is középpontba került, mivel a vizsgált korpuszban – egy magyarországi németek által *beszélt* nyelvben – egyszerre három nyelv fejt ki hatást. A felvételek első hallásra egy beszélői közösség sztandard közeli német köznyelvét mutatják. Ebben a változatban a standardizált szabályok mellett a (német) nyelvjárás, és különösen a magyar nyelv hatásai, befolyásai is megjelennek. A következőkben ezt a nyelvváltozatot *új sztandardközeli szubsztandardváltozatnak* fogom nevezni. Ezen változatok összefüggései és összjátéka a beszélők identitásában is tükröződik, mely (konkrét példák bemutatásával) ugyancsak röviden bemutatásra kerül.

Ez a munka – az időbeliség alapvető kérdésfeltevéseinek figyelembe vételével – a beszélt nyelv grammatikai leírásához járul hozzá. Ez egyfelől a beszélt nyelv alapvető egységeinek vizsgálatán, másfelől a használt időbeli kifejezések leíró rendszerezésén alapul. A beszélt nyelv egységeinél különösen fontos szereppel bír a pragmatikus-kommunikatív funkció. Az elemzés további célja, hogy összefüggéseket tárjon fel a határozószók ill. a határozószóosztályok és az igeidőformák között és ezáltal az emberi időészlelés nyelvi megjelenését, vagyis a kognitív kategóriák meglétét ellenőrizze.

2. Transzkripció, korpusz, vizsgált beszélők, módszer

Az elemzés alapjául szolgáló felvétel és ezáltal a korpusz mintegy 7 órányi időtartamot ölel fel. A felvételek 2001-ben készültek és egy nagyobb projekt részét képezték, mely a közép- és

keleteurópai német kisebbségek helyzetét vizsgálta (Eichinger/Plewnia/Riehl 2008, Knipf-Komlósi 2008). A vizsgált anyag 6 interjút tartalmaz, melyeket egy közös szöveggé alakítottam. Az egyes idézett példák forrásadata ennek az egy szövegnek az oldal ill. sor szerinti számozására utal, mint azt a következő példa is mutatja:

(bisher1) Sie hat vierzehn Stunden Weiterbildung gehalten an der Hochschule, *bisher* hat sie noch nie gehalten (226/18-19)

A felvételeken 8 vizsgált személy megnyilatkozásai hallhatóak, akik a következő négy korcsoportoz tartoztak: I. generáció: idősebb mint 70 éves (vagyis 1930 előtt született; 1 személy), II. generáció: fiatalabb mint 70 év, de idősebb mint 55 év (vagyis 1930 és 1945 között született; 2 személy), III. generáció: fiatalabb mint 55, de idősebb mint 40 év (vagyis 1945 és 1960 között született; 3 személy), IV. generáció: fiatalabb mint 40 év (vagyis 1960 után született; 2 személy). A vizsgált személyek a képzett réteghez tartoznak: egy nyugdíjazott főiskolai tanár (72 éves), egy nyugdíjazott szakácsnő (69 év), egy nyugdíjazott technikus (63 éves), egy órásmester (51 éves), egy technikus (48 éves), egy főiskolai docens (47 éves), egy némettanár (38 éves) és egy egyetemista (20 éves) vettek részt a beszélgetéseken.

Egyes esetekben nem egyszemélyes interjúkról van szó. A kérdés ill. a beszélgetés vezetése egy vagy két személy részéről történt. A felvételeket minidiskre vették fel. A transzkripció egy részét az interjút készítő bocsátották rendelkezésemre, nagyobb részt viszont magam írtam le, aki a felvételeknél nem voltam jelen. Részben emiatt, részben pedig mivel a dolgozat elsődlegesen nyelvtani kérdésekkel foglalkozik, nem törekedtem teljes, a szituációt teljes mértékben megjelenítő leírásra. Az így keletkezett úgynevezett irodalmi transzkripció azonban tartalmazza a teljes anyagot, nem csak a beszélgetések egyes részeit. Valamennyi nyelvi egység úgy került leírásra, ahogy az a kommunikatív szituációban nyelvi hallható volt – különös tekintettel az összeolvadásokra és a megszakított szerkezetekre. Ez a transzkripció technika azért is megfelelt a célra, mivel az itt leírandó beszélt nyelvi változat nem tartalmaz különösebb hangtani nyelvjárási jellemzőket. A transzkripció során Jürgens (1999) szintaktikai alapegységeit vettem figyelembe ill. az ő ötleteit próbáltam megvalósítani.

3. A munka felépítése

Az **első** fejezet a bevezetést tartalmazza a dolgozat célkitűzésével valamint a transzkripció, a korpusz és a módszer leírását.

A **második** fejezet a szerző által a magyarországi németek új sztandardközeli szubsztandardváltozatának nevezett változatát definiálja. Itt kerül leírásra a délmagyarországi német nyelvszigetek nyelvi helyzete, a vizsgált személyek nyelvhasználata, a sztandardizációs folyamatok és a szubsztandard (más európai országokkal összehasonlítva valamint az identitás fényében).

A **harmadik** fejezet tárgya a beszélt nyelv. Itt a szóbeliségről, az írásbeliségről és a beszélt nyelv meghatározási lehetőségeiről van szó. Ezen belül megvitatásra kerülnek a beszélt nyelv jellemző sajátosságai, tulajdonságai és olyan releváns kategóriák mint a mondat, a kommunikatív felosztás, a megnyilatkozás és a pragmatikus-szintaktikus felosztás.

A **negyedik** fejezetben a temporális deixis aspektusai kerülnek bemutatásra. Ennek keretében egyfelől az időbeli aspektusokról van szó (idő és temporalitás, idő és időfelfogások, kogníció:

az idő ember általi észlelése, természettudományos és kulturális időfelfogások, idő és ember: az időbeli fogalmak kialakulása és elsajátítása, tér és idő, időtartam és időpont valamint az idő kognitív koncepcionalizációja), másfelől a deixis jelenségéről (origo és [deixis-]tárgy, az időbeli események deiktikus meghatározása: a temporális deixis, az idő grammatikai koncepcionalizációja: az igeidők, az igeidők a beszélt nyelvben, igeidők a vizsgált korpuszban).

Az **ötödik** fejezet az időhatározószók elemzését tartalmazza. Ennek során az időhatározószók osztályozása után a korpuszban fellelhető, az idő szempontjából releváns határozószók ill. határozói egy-szavas-egységek osztályozásának aspektusai kerülnek leírásra. Ezután következik a temporálisan releváns határozószók részletes elemzése.

A relatív határozószók egyik csoportját a beszélői viszonyítást kifejező (deiktikus) határozószók képezik. Itt kerülnek leírásra a következő határozószók: ¹bisher, ¹früher, gerade, gestern, heute, heutzutage, jetzt, letzts, ¹nachher, unlängst, ¹vorher, vorhin. Az elemzést a határozószók igeidő-előfordulásának leírása zárja.

A relatív határozószók másik csoportját az eseményrelatív (anafórikus) határozószók alkotják: ²bisher, da, dabei, damals, danach, dann, und dann, dazwischen, eben, eher, ²früher, ³früher, gleich, gleichzeitig, ²nachher, später, ²vorher, zuerst. Röviden itt is tárgyalásra kerül ezen határozószók igeidő-előfordulása.

A (egyéb) relatív határozószók harmadik csoportját különböző kisebb kategóriák alkotják:

- határozószók, amelyek eseményvonatközös egymásmellettséget ill. egyidejűséget fejeznek ki (⁵dann, und ⁵dann),
- határozószók, amelyek eseményvonatközös sorrendiséget fejeznek ki (³einmal, ¹erst, erstens, ¹und dann),
- határozószók, amelyek eseményvonatközös pontszerűséget fejeznek ki (plötzlich, sofort),
- határozószók, amelyek eseményvonatközös időtartamot fejeznek ki (inzwischen, längst, seitdem, weiterhin),
- határozószók, amelyek a beszélő hozzáállását fejezik ki (²erst, ²früh, noch, schon).

Ezt a részt a relatív határozószók összefoglalása zárja.

Az abszolút határozószók alfabetikus elrendezésben szerepelnek: abends, ⁴da, ⁴dann, dreimal, einmal, ¹früh, immer, irgendwann, jahrhundertlang, jährlich, keimnal, lang, lange, mal, manchmal, mehrmal, mehrmals, meist, meistens, monatlich, morgens, nachmittags, nie, normalerweise, oft, öfters, rundum, selten, sonst, soviel, tagsüber, ⁴und da, ⁴und dann, vielmal, vielmals, viermal, wieder, wiederum, wochenlang, wöchentlich, zehnjährlich, zweimal, zweiwöchentlich.

A **hatodik** fejezet az összefoglalást és a kitekintést tartalmazza.

A **függelékben** a korpuszban található temporális előjárószavak, temporális kötőszavak, temporális kérdőnévmások, temporális határozatlan névmások, temporális melléknevek és temporális értelmű főnevek listája található. A főnevek esetén a következő kategóriák szerepelnek: általános, naptári kifejezések (hónapok, hetek), kronometrikus és természethez köthető kifejezések (napszakok, évszakok), személyes események (emberi, intézményi), történelmi események, ünnepnapok és ünnepi események. Az ezen rendszer alapján meghatározott temporálisan releváns határozók ill. temporáaldeiktikus kijelentéseket

tartalmazó névszói és előjárószavas szerkezetek további elemzések alapját képezhetik. Itt kerülnek felsorolásra azok a – részben egyébként nagyon gyakori – határozószók, melyek nem fordulnak elő a vizsgált korpuszban.

A dolgozatot az **irodalom-** és a **forrásjegyzék** zárja.

4. A dolgozat legfontosabb kijelentései és eredményei

Az időhatározószók ill. az időbeli határozók az úgynevezett lexikai időmeghatározáshoz tartoznak: Ezek alkotják az idő lexikai koncepcionalizációját a nyelvben. Míg az igeidők a szövegekben az időviszonylagos keretet jelenítik meg, addig az időhatározók (határozószók, előjárószavas szerkezetek, névszói szerkezetek valamint a kötőszavas mellékmondatok) ezt specifikálják. Az időhatározószók rövidebb, hosszabb ill. ismétlődő időegységeket írnak le. Ez a funkcionális gazdagság oda vezet, hogy sok esetben egyetlen határozószó egyes jelentései ill. funkciói között átfedések lehetnek.

A munka középpontjában a deiktikusan releváns temporális egységek állnak, így a figyelem elsősorban a relatív és az abszolút vonatkozási pontok jelenlétére irányul. Az (idő)relatív határozószókon belül megkülönböztethők beszélői viszonyítású (deiktikus vagy endofórikus) és eseményrelatív (anafórikus vagy exofórikus) határozószók. Ahhoz, hogy a deiktikusan releváns határozószókat világosan el lehessen különíteni, az eddigi osztályozások kritikai vizsgálatára és továbbfejlesztésére volt szükség. Ehhez egy grammatikai-pragmatikai vizsgálat tűnt a legalkalmasabbnak, melyet kognitív és mezőgrammatikai aspektusok egészítenek ki.

További klasszifikációs kritériumként a temporális határozók szintaktikai felépítése szolgált. Az elemzésbe minden olyan egy-szavas-egység bekerült, amely az időbeli történést közelebből meghatározza. Az egy-szavas-egység ill. a több-szó-egység elnevezés annyiban releváns, hogy ezáltal egyfelől a koncepcionálisan erősebb, nyelvi szilárd, másfelől rövidebb egységeket egy osztályként lehet vizsgálni – anélkül, hogy belebonyolódnánk a határozószavak és más szófajok definíciójának problematikájába.

A hagyományos időhatározószók mellett a tág értelemben vett időhatározószók is bekerültek a vizsgálatba. Ezek a határozói egy-szavas-egységek temporális jelentéssel is bírnak, de részben más funkcióval is rendelkeznek (pl. *einmal*, *erstens*). Az eddig kizárt ill. csak nagyjából osztályozott határozóként fellépő egységek az új rendszer szerves részét képezik: Új kategóriaként az *eseményvonatkozás* és a *beszélői hozzáállás* kategóriák jelennek meg. Az eseményvonatkozással jellemzett határozószó bár egy eseményhez kapcsolódik, de nem annak az eseménynek az idejétől függ, hanem annak intervallumától vagy minőségétől. A beszélői hozzáállás elvileg ugyancsak időtlen kategória, de – éppen mert a beszélőtől függ – itt is szerepet játszik a beszélőidő.

Az egyértelműen relatív határozószói egységek mellett az abszolút kategóriák egységei is kiértékelésre kerültek. A relatív egységek elemzése során ugyanis megmutatkozott, hogy egyfelől bizonyos átfedések vannak a hagyományosan abszolútnak és a relatívnak nevezett egységek között, másfelől viszont egyes abszolút kritériumok – mint pl. az iterativitás – rendelkeznek deiktikus jelentéssel.

A következőkben a vizsgált határozószók táblázatos felsorolása következik:

		határozószók
1.	beszélői viszonyítás	¹ bisher, ¹ früher, gerade, gestern, heute, heutzutage, jetzt, letzstens, ¹ nachher, unlängst, ¹ vorher, vorhin
2.	eseményrelatív	² bisher, ² da, ³ da, dabei, damals, danach, ¹ dann, ² dann, dazwischen, eben, ¹ eher, ¹ erstens, ² früher, ³ früher, ² gleich, gleichzeitig, ² nachher, ² später, ² und dann, ³ und dann, ² vorher, ¹ zuerst

1. táblázat: Relatív határozószók a korpuszban

		határozószók
1.	eseményvonatkozású egymásmellettség	⁵ dann, und ⁵ dann
2.	eseményvonatkozású sorrendiség	³ einmal, erst, erstens, ² zuerst
3.	eseményvonatkozású pontszerűség	plötzlich, ² sofort
4.	eseményvonatkozású időtartam	inzwischen, längst, seitdem, weiterhin
5.	beszélői hozzáállás	² erst, ² früh, noch, schon

2. táblázat: Egyéb relatív határozószók (eseményvonatkozású határozószók és határozószók beszélői hozzáállással)

		határozószók	tagadó
1.	duratív	^{1,2} immer, jahrhundertlang, (jährlich), lang, lange, rundum, ¹ soviel, wochenlang	¹ nie
2.	iteratív	¹ abends, ⁴ da, ⁴ dann, dreimal, ² einmal, ^{1,3} immer, jährlich, ^{1,2} mal, manchmal, mehrmal, mehrmals, meist, meistens, monatlich, ² morgens, nachmittags, normalerweise, oft, öfters, selten, ¹ sonst, ² soviel, ⁴ und dann, vielmal, vielmals, wieder, wiederum, wöchentlich, zehnjährlich, zweimal, zweiwöchentlich	² nie
3.	habituális	^{1,1} immer, tagsüber	
4.	határozatlan	¹ einmal, irgendwann, ^{1,1} mal	keinmal

3. táblázat: Abszolút határozószók

A részletes elemzés az egyes határozószók tipikus előfordulását mutatja be példák alapján. Mivel temporálisan releváns időhatározószókról van szó, a határozószók egyfelől jelentésük alapján kerülnek osztályozásra (az egyes változatokat a felső index jelöli), másfelől az igeidők alapján. Ennek során a határozószók (határozóosztályok) bizonyos igeidőkkel történő tipikus előfordulása is vizsgálatra kerül. A cél az, hogy felmutathatóak legyenek határozószók ill. határozószóosztályok és igeidők közötti összefüggések, és ezáltal az emberi időészlelés nyelvi megjelenítését, vagyis a kognitív kategóriák létjogosultságát is ellenőrizni lehessen. Az említett kognitív kategóriákhoz tartozik az időbeli események *sorrendisége* (ill. egymásmellettsége mint az egyidejűség), *pontszerűsége* (momentumszerűség), *időtartama* és *ismétlődése*, amelyek az emberi észlelés alapvető tényezői.

Mivel az interjúk során alapvetően a múltban játszódó történetekről van szó, így a múlt idejű igeidők nagyobb arányban jelennek meg, ezért ezek állnak az elemzések középpontjában is. Jelen dolgozat arra törekedett, hogy konkrét számok alapján írja le az egyes igeidők előfordulását és alkalmazását és ezeket az adatokat a szakirodalom idevágó adataival összehasonlítsa.

Az elemzés minden részterületen belül alfabetikusan van felépítve és tartalmazza mindazokat a temporálisan releváns határozószókat, amelyek a korpuszban előfordulnak.

A következőkben egy konkrét példa (¹*bisher*, ld. a dolgozat 117. oldalát) alapján szeretném bemutatni a címszavak felépítését. Az első táblázat tartalmazza a határozószó egyes jelentésváltozatait, valamint az előfordulás gyakoriságát. A második táblázat az igeidőkkel kapcsolatos részletes információkat tartalmazza. Ezt követik a példamondatok. Ezután következik az idevágó szakirodalom adatainak a konkrét példákkal történő összehasonlítása.

¹*bisher*

1.	Temporaladverb	sprecherrelativ	2
2.	Temporaladverb	ereignisrelativ	1
3.	Temporaladverb	durativ	–
Σ			3

¹BISHER ('bislang, bis jetzt')

1.	sprecherrelativ	Perfekt	1
		Restgruppe	1
Σ			2

- mit Perfekt:

(bisher1) Sie hat vierzehn Stunden Weiterbildung gehalten an der Hochschule, *bisher* hat sie noch nie gehalten. (226/18-19)

- mit elliptischem Perfekt oder Präsens:

(bisher2) Und die Söhne haben *bisher* normalerweise so nicht viel mit dem Deutschtum so zu tun ... (272/6-7)

Bisher wird in den meisten Fällen als duratives Adverb kategorisiert (Eisenberg 1986: 204, Helbig/Buscha 2007: 312, Kunkel-Razum 2006: 581/850, Steube 1980: 108 f.), wobei auch der Bezug zum Redemoment hervorgehoben wird (Steube 1980: 108 f.), oder der Bezug „auf andere zeitliche Einordnungen im Text“ (Kunkel-Razum 2006: 581/850). Es wird auch als Sequenz-Adverb klassifiziert, das *Ende* und *Verlauf* sowohl verbindet als auch signalisiert (Weinrich 2005: 578). Mit *bisher* kann auch „ein relativ vor SZ geschehenes Ereignis realisiert“ werden (Schlegel 2004: 211).

Die Ergebnisse der eigenen Korpusuntersuchung belegen *bisher* als eine Zeitintervall-Angabe, die sich entweder sprecherrelativ (Sprechzeitpunkt *jetzt* in *bisher1* und *bisher2*) oder ereignisrelativ (Ereignis: jeweiliger Schulwechsel von der Grundschule zum Gymnasium in *bisher3*) auf Zeiten vor dem jeweiligen Bezugspunkt beziehen. Meines Erachtens wiegt in diesen Fällen das Vorhandensein eines konkreten (sprecherrelativen oder ereignisrelativen) Bezugspunktes mindestens genauso stark wie der durative Charakter des beschriebenen Ereignisses. Aus diesem Grund wurde in der vorliegenden Klassifizierung *bisher* als relatives Adverb betrachtet.

A határozószók felosztása mellett – egyfelől beszélői viszonyításos ill. eseményrelatív csoportokba, másfelől különböző időészlelési koncepciók alapján (mint pontszerűség,

sorrendiség stb.) – egy beszélt nyelvi korpusz arra is kitűnően megfelel, hogy ezen határozószók igeidőelőfordulását is megvizsgáljuk. A hagyományos megkülönböztetés szerint egy beszélői viszonyításos határozószó általában (deiktikus) Perfekttel fordul elő, míg eseményrelatív határozószók Präteritummal jelennek meg. Ennek a hipotézisnek a megvizsgálásához a dolgozatban különböző jellemzők kerülnek bemutatásra.¹

A következő táblázatban a beszélői viszonyításos határozószók igeidejének formái kerülnek bemutatásra.

		Präs.	hist. Präs.	Prät. (mit sein)	Perf.	PrätPerf.	Futur	Rest-gr.	domináns múlt idejű igeidő
1.	¹ bisher				1			1	Perf.
2.	¹ früher			7 (4)				4	Prät.
3.	gerade	2			2			1	Perf.
4.	gestern			1 (1)	2			1	Perf.
5.	heute	14			1			3	Perf.
6.	heutzutage	4						4	
7.	¹ jetzt	7			2		1	6	Perf.
	² jetzt	1						1	
	³ jetzt	86					1	2	
	⁴ jetzt	11	2	16 (14)	28	1	1	8	Perf.
8.	letztens				1				Perf.
9.	¹ nachher	1							
10.	unlängst		1		1				Perf.
11.	¹ vorher							1	
12.	vorhin				1				Perf.
Σ		126	3	24 (19)	39	1	3	32	

4. táblázat: A beszélői viszonyításos határozószók igeidőformái

Alapvetően megállapítható, hogy a beszélői viszonyításos határozószók túlnyomó részben Präsens-szel fordulnak elő. A számok azt mutatják, hogy múlt idő esetén a Perfekt a meghatározó igeidő. A korpuszt tekintve ez egyfelől a nyelvjárásra jellemző teljes Präteritum hiányra vezethető vissza, amely az új szubsztandardváltozat nyelvjárási közelségét bizonyíthatja. Másfelől viszont ezen változat erős sztandardizációja miatt feltételezhető, hogy a beszélői viszonyításos határozószók a főigék esetén sem tűrik meg maguk körül az eseményrelatív Präteritumot. A korpusz Präteritum-példái ugyanis túlnyomó részben a *sein*-segédigével képződnek. További 6 példa tartalmaz módbeli segédigéket és csak egy kivétel tartalmaz főigét, amely azonban átvitt értelemben használatos:

¹ A Präteritum az északnémet nyelvterületekre valamint az írott nyelvre jellemző múlt idejű igeidő. A beszélt nyelvben elbeszélésekben jelenik meg, továbbá a segédigék valamint egyes gyakran használt igék esetén fordul elő. A Perfekt gyakrabban jelenik meg a délnémet nyelvterületeken (ahol jellemző a Präteritum teljes hiánya) valamint a beszélt nyelvben. A köznyelvre jellemző az a tendencia, hogy szinte kizárólag a Perfektet használják.

(jetzt32) und jetzt haben sie auch die oder müssten auch die Kinder entweder ... Deutsch oder ... Englisch wählen oder vielleicht in manchen ... Städten oder oder Schulen verschie/ aber ... und dann meinten wir, dass ... gut vielleicht jetzt *ging* es ... besser ... mit der deutsche Sprache oder mit der ... so genannten Fremdsprache bei den Kindern ... (220/22-27)

A következő táblázat az eseményrelatív határozószókat tartalmazza igeidő előfordulásuk alapján. A „domináns múlt idejű igeidő” oszlopban a legerősebb múlt idejű igeidőalak jelenik meg. Az alatta szereplő, zárójeles adat a *sein*-segédige nélküli Präteritumadatokat hasonlítja össze a Perfekttel, ez magyarázza az eltéréseket.

		Präs.	hist. Präs	Prät. (mit <i>sein</i>)	Perf.	PrätPerf.	Futur	Restgr.	domináns múlt idejű igeidő
1.	² bisher			1 (-)					Prät.
2.	² da		1	53 (40)	32			8	Prät. (Perf.)
3.	² und da			13 (6)	22			13	Perf.
4.	³ da		1	21 (12)	10			3	Prät. (Prät.≈Perf.)
5.	³ und da		1	2 (1)	1				Prät. (Prät.=Perf.)
6.	¹ dabei	1			1				Perf.
7.	² dabei			1 (-)					Prät.
8.	damals			39 (27)	16	1		15	Prät. (Perf.)
9.	¹ danach	1							
10.	² danach			3 (2)	2			3	Prät. (Prät.≈Perf.)
11.	¹ dann	17	3	31 (9)	35	2	1	40	Perf.
12.	² dann			5 (3)	7	1		9	Perf.
13.	² und dann				2				Perf.
14.	³ und dann	1	1	17 (6)	27			2	Perf.
15.	dazwischen							1	
16.	eben			1 (1)					Prät.
17.	eher			1 (1)					Prät.
18.	² früher			3 (3)	1			1	Prät. (Perf.)
19.	³ früher	3							
20.	gleich	3		3 (1)				2	Prät.
21.	gleichzeitig							1	
22.	² nachher	2		2	1			4	Prät.

				(-)					
23.	später			2 (2)	2			2	Prät.≈Perf. (Perf.)
24.	² vorher	1			1				Perf.
25.	^{1.1} zuerst	1		2 (1)	1				Prät. (Prät.=Perf.)
26.	^{1.2} zuerst	1		1 (-)	1				Prät.=Perf.
Σ		31	7	201 (115)	162	4	1	104	

5. táblázat: Az eseményrelatív határozószók igeidőformái

Az eseményrelatív határozószóknál a Präsens aránylag ritkán fordul elő. A múlt idejű igeidők esetén a Präteritum nem csak a *sein*- és a módbeli segédigéknél jelenik meg (22 esetben), hanem összesen 63 főigénél is. Ez a szám – összehasonlítva az egyetlen előfordulással a beszélői viszonyításos határozószóknál – világosan mutatja, hogy a beszélői viszonyítás és az eseményrelativitás között valóban különbség van az igeidők választása szempontjából. Az eseményrelatív határozószóknál előforduló magas Perfekt-szám különböző okokra vezethető vissza. A nyelvi anyagból kifolyólag is fennállhat a Präteritum hiánya, de a beszélt nyelv is közrejátszhat. Ezen kívül Perfektben a ritkán használt igék jelennek meg, amelyek képzése analitikusan (segédigékkel) kevesebb problémát okoz. A Perfekt-formák használatában másfelől az irányított nyelvoktatás nyomait is fel lehet fedezni. A *megfelelő* igeidő használata magyar anyanyelvűeknek amiatt is nehéz, mivel a magyarban csak egy múlt idejű igeidő áll rendelkezésre. A tankönyvek és a nyelvtanok az ismert, egyszerűsített megkülönböztetést szokták alkalmazni: a Präteritum az elbeszélések, az írott nyelv és az irodalmi művek igeideje, míg a Perfekt párbeszédekben, a saját élmények visszaadásánál és a beszélt nyelvben használatos.

Az egyéb relatív határozószavak (ld. 2. táblázat) kategóriája különböző megközelítéseket fog egybe. Egy nyelv temporális rendszere a beszélői viszonyítású és az eseményrelatív határozószókon kívül (amelyek rögzített intervallumokkal kapcsolatos időbeli sajátosságokat írnak le) nem csak abszolút határozószókat tartalmaz, hanem számos olyan kifejezést is, amelyeket csak nagy általánosítások révén lehetne egy kalap alá vonni. A dolgozatban alkalmazott új csoportosításban a kognitív kifejezőerő alkotja a fő rendezési elvet:

- eseményvonatkozású egymásmellettség (egyidejűség – ⁵*dann*, *und* ⁵*dann*): Ezeknél a példáknál a hangsúly nem az időbeli folyamaton van, hanem a minőségbeli lehetőségnél, amivel az eseményeket párhuzamosan, egymástól függetlenül, mégis időben egymáshoz viszonyítva lehet leírni.
- eseményvonatkozású sorrendiség (³*einmal*, ¹*erst*, *erstens*, ¹*und dann*): Ezek a példák annyiban relatívak, hogy egy konkrét beszélői vagy eseményszituációban bizonyos történéseket egymáshoz tudnak rendelni, viszonyítani.
- eseményvonatkozású pontszerűség (*plötzlich*, *sofort*): Ezek a határozószók pontosabb információkat adnak bizonyos események bekövetkezéséről, azokat (relatív módon) más eseménnyel összehasonlítva.
- eseményvonatkozású időtartam (*inzwischen*, *längst*, *seitdem*, *weiterhin*): Ezek a határozószók eseményvonatkozású időtartamot jelölnek, amennyiben közelebbi információkat nyújtanak az adott folyamatról, azt más eseményekkel (relatív) összehasonlítva. Egyfajta durativitás a *noch* és a *schon* határozószóknál is megjelenik, de itt más aspektusok fontosabb szerepet játszanak.

- szubjektív beszélői hozzáállás (beszélői viszonyítású vagy eseményrelatív – (sprecherrelativ, ereignisrelativ – ²erst, ²früh, noch, schon): A beszélői hozzáállást kifejező relatív határozószók vagy beszélői viszonyítást fejeznek ki (ha a beszédidő implizit módon origóként jelenik meg) vagy eseményrelativitást (ha egy korábbi esemény alkotja az áthelyezett origót). Mindenféleképpen azonban a beszélő szubjektív elvárását vagy megítélését fejezik ki.

Eseményvonatkozás alatt (az eseményrelatívval szemben, amikor egy történést annak időpontjának a szempontjából relatív módon viszonyítunk egy másik eseményhez) azt az esetet értjük, amelynél a hangsúly nem a másik eseménytől számított időbeli távolságon van, hanem az új esemény intervallumán vagy annak minőségén – a másik eseménytől vonatkoztatva.

Összefoglalóan a relatív határozószók esetében a következő kategóriákat lehet megkülönböztetni:

- beszélői viszonyítású
- eseményrelatív
- egyéb relatív határozószók:
  - ⇒ határozószók, amelyek eseményvonatkozású egymásmellettséget vagy egyidejűséget fejeznek ki
  - ⇒ határozószók, amelyek eseményvonatkozású sorrendiséget fejeznek ki
  - ⇒ határozószók, amelyek eseményvonatkozású pontszerűséget fejeznek ki
  - ⇒ határozószók, amelyek eseményvonatkozású időtartamot fejeznek ki
  - ⇒ határozószók, amelyek beszélői hozzáállást fejeznek ki

A beszélői viszonyítású határozószók a korpuszban elsősorban Präsens-szel fordulnak elő (126 esetben), a második helyen a Perfekt áll (39 előfordulás), ezt követi a Präteritum (24 esetben, amely közül 19 esetben a *sein* segédige Präteritum alakja jelenik meg). Az eseményrelatív határozószók legtöbbször Präteritummal fordulnak elő (201 esetben, amely közül csak 115 esetben jelenik meg a *sein*), ezt a Perfekt követi (162), majd a Präsens (31). Ezáltal bizonyítottnak tűnik, hogy az eseményrelatív határozószóknál a Präteritum gyakrabban fordul elő, míg a Perfekt erősebb beszélői viszonyítású jellemzőkkel rendelkezik. Az eredmények azt is megmutatják, hogy nem csak a Perfekt jelenik meg múlt idejű igeidőként, hanem a Präteritum is, bár itt kimutatható egy ugyancsak specifikus előfordulás: gyakran használatos igeéknél, módbeli segédigéknél és segédigéknél:

- igék a korpuszban elsősorban Präteritummal: *geben, gehen, haben, kommen, können, müssen, sein, sollen, werden, wissen, wollen* (csak Präteritummal: *können, müssen, sollen, wollen*).
- igék a korpuszban elsősorban Perfekttel: *beginnen, bleiben, bringen, fahren, gebären, halten, helfen, lesen, machen, nehmen, nennen, reden, sagen, schreiben, sehen, sprechen, sterben, tun, ziehen* (csak Perfekttel: *beginnen, bringen, gebären, halten, helfen, lesen, nehmen, reden, sehen, sterben, tun*).

Az abszolút határozószók leírásánál (ld. 3. táblázat) a következő kritériumok szerepelnek: durativitás, iterativitás, habitualitás (egyidejű durativitás és iterativitás) valamint határozatlanság és tagadás. Mivel a munka középpontjában a (beszélői viszonyítású) relatív határozószók állnak, ezért itt nem kerül sor részletes elemzésre. Véleményem szerint azonban az itt megjelenített osztályozás hozzájárulhat a relatív határozószók jobb behatárolásához,

különösen akkor, ha – mint itt is – bizonyítható, hogy a hagyományosan relatívnak vélt határozószóknak is lehet abszolút jelentése.

5. Összefoglalás és kitekintés

Wilhelm von Humboldt óta gyakran felmerül az a kérdés, hogy egy-egy nyelvnek vajon egy-egy világfelfogás feleltethető-e meg vagy sem. Mindenképpen megállapítható, hogy a kultúrelativitás fontos szerepet játszik. Egy önálló világfelfogás ill. gondolkodásmód többek között különböző koncepciókhoz vezet, amelyek az adott nyelvben, pontosabban szólva az adott beszélőnél, jelennek meg (vgl. Gardt 2001, Götze 2007). A különböző koncepciókat különböző fogalmiságok alapozzák meg: Hogyan lehet ezeket a különböző elképzeléseket megvizsgálni, ha nincsenek konkrét nyelvi megegyezések? Erre különböző megoldásokat kell keresni, az absztrakt időfelfogás pl. reális és leírható térkonstrukciókkal koncepcionalizálható (vö. Clark 1973, Radden 1997, Evans 2003 kognitív modelljeivel, példa a kísérleti megvalósításra Gentner/Imai/Boroditsky 2001). Az általános emberi koncepcionalizáció másfelől a különböző nyelvekben nagyon különbözőképpen jelenhet meg. Hennig a „Mezőgrammatika felhasználásáról a beszélt nyelvben az idő mezejének példáján“ (2007: 124, saját fordítás) című cikkében hiányol „olyan megközelítéseket, amelyek a német nyelvben megtalálható, időjelentésre szolgáló kifejezések összefoglaló képét próbálná megfogalmazni [...]. Ezáltal csak kevés ismerettel rendelkezünk az időjelentés realizálásakor megjelenő, a temporalitás kifejezésére szolgáló eszközök összehatásáról.“ Ahhoz, hogy a nyelv funkcióját a temporális koncepció hordozójaként megérthessük, pragmatikai szinten komplex elemzéseket kell végeznünk, amelyek lehetővé teszik, hogy a nyelveket nem csak egyes megjelenési formájukban, hanem szisztematikusan és kontrasztív módon vizsgálhassuk (vö. Stutterheim 1986 és 1997).

Jelen vizsgálat egy kognitívan megalapozott koncepcióhoz szeretne hozzájárulni, amennyiben a temporalitás egyes építőelemeit a grammatikai-lexikális szinten mutatja be. Ahhoz, hogy az itt tárgyalt temporalitás teljes képét megkaphassuk, számos kisebb területen kell kutatásokat folytatni: ez a dolgozat egy ilyen részletet: a határozószókat vizsgálja meg közelebbről.

A német nyelv nagyon gazdag a határozói kifejezésekben, mint azt az ebben a munkában megvizsgált határozószók hosszú listája is bizonyítja. Ez a gazdagság különösen más nyelvekkel történő összehasonlításokban jelenik meg (vö. Stutterheim 1997, aki az angol nyelvvel végzett összehasonlítást). Bár jelen dolgozat nem törekedett a magyar nyelvvel való szisztematikus összehasonlításra, ilyen irányú vizsgálatok – főleg az interferenciajelenség miatt – elengedhetetlenek lesznek.

Terjedelemi okok miatt jelen munka nem elemzi az összes lexikailag kifejezett időkonceptiót, a megjelenő határozókat ill. temporáldeiktikus kijelentéseket tartalmazó névszói és előljárószavas szerkezeteket azonban a függelék tartalmazza. A határozói szócsoportok ill. komplexebb egységek koncepcionális keretének kidolgozása egy olyan további lépést jelent, amellyel ennek a nyelvközösségnek a temporalitásról alkotott képét lehet még pontosabban meghatározni.

Különösen a határozói szócsoportok esetén bírnak nagy szereppel olyan közvetítő metafórák mint IDŐ TÉR, IDŐ TÁRGY ill. IDŐ SZEMÉLY (vgl. Radden 1997). Ezek közül a legfontosabb a TÉR IDŐ, amelyben a mozgás tekinthető a legfontosabb aspektusnak. Az idő mozgása vagy párhuzamosan történik a beszélővel, úgymond a múltból tart a jövőbe (*moving ego*), vagy tárgyként írható le, amely a a jövő irányából mozog a beszélő felé és ezáltal a múlt irányába (*moving time*).

A határozószók elsődlegesen deiktikus funkciója mellett felfedezhető egy olyan deiktikus rögzítés is, amely a gesztikus deixissel ellentétben egy nem feltétlenül létező, hanem a kommunikációs résztvevők által kialakított viszonyítási teret igényel, amely azonban a világtapasztalat és a szituációs tudás alapján a konkrét beszélgetésben világosan definiálható (vö. Ehlich 1979, Hoffmann 2007). Az origó elmozdulása, eltolása által bizonyos „mentálisan konstruált terek“ keletkeznek (vö. Hottenroth 2002, Fauconnier 1994).

Temporális szempontból a jelen dolgozatban vizsgált új sztandardközeli szubsztandardváltozatról ill. a beszédhasználatról a következőket lehet elmondani:

1. Nagyon sok fajta beszélői viszonyítású, eseményrelatív ill. eseményvonatkozású temporális viszonyítási pontmeghatározás fordul elő. A határozószók gazdagsága a vizsgált korpuszban arra utal, hogy ebben a nyelvben – amelyet befolyásol az eredeti német nyelvjárás, a német és a magyar sztandard nyelv – az időbeli kifejezések sűrű hálót alkotnak.

2. A beszélt nyelv azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy alapvetően deiktikusan alakítson ki viszonyítási pontokat (mindenféleképpen deiktikusabban mint az írott nyelv) és ezt a viszonyítást újra és újra megismételje.

3. A beszélt nyelvi nyilatkozatokban a lineáris összefonódás alapvetőnek tekinthető, amely a *da*, *dann* valamint az *und da* és *und dann* kifejezésekben jelenik meg. Bár a kötőszavak nem tartoztak a szorosabban vett vizsgálati területhez, elmondható, hogy csak egy-egy *nachdem* és *bevor* példa fordult elő: Ez is az alapvetően lineáris felépítést támasztja alá. A linearitás alkalmazása a legalapvetőbb temporális kifejezőeszközökhöz tartozik.

4. Különbség állapítható meg a reál-deiktikus és az eltolt-deiktikus viszonyítás között. A nem közvetlenül megélt ill. elmúlt események az úgynevezett mentális terekben egymással összekapcsolódva jelennek meg, ahol is az origó szerepét korábbi események veszik magukra (eseményrelatív ill. eseményvonatkozású viszonyítások).

A kognitív időkonceptiók ill. deixiskonceptiók nem az abszolót, hanem a személy(ego)-vonatkozású deiktikus aspektusokat vizsgálják és különösen az *események* jelentőségét emelik ki. Az események ezekben a modellekben különösen kiemelt időpontokként jelennek meg. Ez magyarázza a jelen dolgozatban bevezetett eseményvonatkozás kategóriáját: Az események ugyanis nagyon fontos szerepet játszanak a deiktikus viszonyításban, mivel az ember saját origóját is időpontok hálózatához viszonyítja, miközben ezeket az időmomentumokat ill. időpontokat események alkotják.

Jelen munka eredményeit egy következő lépésben a komplex egységek vizsgálatával lehetne kiegészíteni, amin keresztül a koncepció tökéletesítését lehet elérni. A munka folytatása ennek megfelelően a következő területeken képzelhető el (vö. Jürgens féle szintaktikai alapegységek elmélete 1999):

- temporáldeiktikus kijelentéseket tartalmazó névszói és elöljárószavas szerkezetek (középpontban a kötőszavakkal, elöljárószavakkal, főnevekkel és melléknevekkel);
- folyamatos-igenév- és főnévi-igenév-konstrukciók, központi régens nélküli konstrukciók (középpontban az igékkel);
- melléknevek, temporális mondatok, temporális mondatkonstrukciók (consecutio temporum).

Nem utolsó sorban szükség lesz a magyar nyelvvel történő kontrasztív összehasonlításra, mivel egyfelől az interferenciajelenségeket közelebbről is meg kell vizsgálni, másfelől a magyar nyelv esetében is hiányzanak ilyen irányú részletes, a temporalitással foglalkozó elemzések. Ezen kívül a német nyelvű temporális deixis alarendszerének kidolgozása is fontos cél, amely során a legfontosabb határozószókat és összefüggéseket kell megvizsgálni – az igeidők előfordulásának tükrében. A jelen dolgozatban feldolgozott korpusz lehetővé tette, hogy egy disszertáció keretében korlátozott határozószószámmal dolgozva lehessen az alapokat megteremteni. A korpuszban nem előforduló határozószók hosszú listája is azt mutatja azonban (ld. függelék), hogy a temporalitás területén még számos kutatási lehetőség rejlik.

6. Irodalomjegyzék

- CLARK, Herbert H. (1973): Space, Time, Semantics, and the Child. In: Moore, Timothy E. (Hrsg.): Cognitive development and the acquisition of language. New York: Academic Press. 27-63.
- EHLICH, Konrad (1979): Verwendungen der Deixis beim sprachlichen Handeln: linguistisch-philologische Untersuchungen zum hebräischen deiktischen System. (=Forum linguisticum; 24) Frankfurt am Main u.a.: Lang.
- EICHINGER, Ludwig M.; Albrecht PLEWNIA; Claudia Maria RIEHL (2008) (Hrsg.): Handbuch der deutschen Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa. Tübingen: Narr.
- EISENBERG, Peter (1986): Grundriß der deutschen Grammatik. Stuttgart: Metzler.
- EVANS, Vyvyan (2003): The structure of time: language, meaning and temporal cognition. (=Human cognitive processing; 12) Amsterdam u.a.: Benjamin.
- FAUCONNIER, Gilles (1994): Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- GARDT, Andreas (2001): Beeinflusst die Sprache unser Denken? Ein Überblick über Positionen der Sprachtheorie. In: Lehr, Andrea (Hrsg.): Sprache im Alltag: Beiträge zu neuen Perspektiven in der Linguistik. H.E. Wiegand zum 65. Geburtstag gewidmet. Berlin, New York: de Gruyter. 19-39.
- GENTNER, Dedre; Mutsumi IMAI; Lera BORODITSKY (2002): As time goes by: Evidence for two systems in processing space→time metaphors. In: Language and cognitive processes 17. 537-565.
- GÖTZE, Lutz (2007): Zeit- und Raumbewusstsein in den Kulturen: (Vor)Überlegungen zu einer kulturkontrastiven Grammatik. In: Freudenberg-Findeisen, Renate; Joachim Buscha (Hrsg.): Feldergrammatik in der Diskussion: funktionaler Grammatikansatz in Sprachbeschreibung und Sprachvermittlung. (=Sprache; 56). Frankfurt am Main, Wien u.a.: Lang. 291-300.
- HELBIG, Gerhard; Joachim BUSCHA (1991): Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin u.a.: Langenscheidt.
- JÜRGENS, Frank (1999): Auf dem Weg zu einer pragmatischen Syntax: eine vergleichende Fallstudie zu Präferenzen in gesprochen und geschrieben realisierten Textsorten. (=Reihe germanistische Linguistik; 207) Tübingen: Niemeyer.
- HENNIG, Mathilde (2007): Zur Anwendung der Feldergrammatik auf die gesprochene Sprache am Beispiel des Feldes der Temporalität. In: Freudenberg-Findeisen, Renate; Joachim Buscha (Hrsg.): Feldergrammatik in der Diskussion: funktionaler Grammatikansatz in Sprachbeschreibung und Sprachvermittlung. (=Sprache; 56). Frankfurt am Main, Wien u.a.: Lang. 119-140.
- HOFFMANN, Ludger (2007): Adverb. In: Hoffmann, Ludger (Hrsg.): Handbuch der deutschen Wortarten. Berlin u.a.: de Gruyter. 223-264.
- HOTTENROTH, Priska-Monika (2002): Zur Polyfunktionalität der Deiktika: Von der Bedeutung zum Gebrauch am Beispiel des Italienischen. In: Zeitschrift für Literatur und Linguistik 125. 10-55.
- KNIPF-KOMLÓSI, Elisabeth (2008): Ungarn. In: Eichinger, Ludwig M.; Albrecht Plewnia; Claudia Maria Riehl (Hrsg.): Handbuch der deutschen Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa. Tübingen: Narr. 265-327.
- KUNKEL-RAZUM, Kathrin (2006): Duden – Die Grammatik: unentbehrlich für richtiges Deutsch. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Überarbeiteter Neudruck des 7., völlig neu erarbeiteten und erweiterten Auflage. Mannheim u.a.: Dudenverlag.
- RADDEN, Günter (1997): Metaphorisierte Zeit. In: Dürscheid, Christa; Karl-Heinz Ramers; Monika Schwarz (Hrsg.): Sprache im Fokus: Festschrift für Heinz Vater zum 65. Geburtstag. Tübingen: Niemeyer. 427-442.
- SCHLEGEL, Dorothee (2004): Alles hat seine Zeiten: Zeiten zu sprechen – Zeiten zu schreiben. (=Europäische Hochschulschriften: Reihe 21, Linguistik; 274) Frankfurt am Main, Wien u.a.: Lang.
- STEUBE, Anita (1980): Temporale Bedeutung im Deutschen. (=Studia grammatica; 20) Berlin: Akademie.
- STUTTERHEIM, Christiane von (1986): Temporalität in der Zweitsprache: eine Untersuchung zum Erwerb des Deutschen durch türkische Gastarbeiter. (=Soziolinguistik und Sprachkontakt; 2) Berlin u.a.: de Gruyter.
- STUTTERHEIM, Christiane von (1997): Zum Ausdruck von Zeit- und Raumkonzepten in deutschen und englischen Texten. In: ZGL 25. 147-166.
- WEINRICH, Harald (2005): Textgrammatik der deutschen Sprache. 3., revidierte Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.